

PAWEŁ CHURSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**ROLA WIELKICH MIAST
W ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZYM
POLSKI
– POZNAŃSKIE REFLEKSJE**

Abstract: The Role of Big Cities in Social and Economic Development of Poland – Poznań Reflections. In the heterogeneous economic space, big cities are development poles that are usually characterized by the best conditions for running a business and the highest level and living conditions. Their role in development processes is the subject of many discussions. On 23 October 2017, at the invitation of the Mayor of Cracow, J. Majchrowski, an external Plenary meeting of the Committee for Spatial Development of the Polish National Academy of Sciences was held in Cracow, the aim of which was to discuss the role of big cities in Poland's socio-economic development. This article presents the author's opinions in a synthetic way, presenting the most important issues raised by him during the panel on the importance of Polish metropolises in shaping the development potential of the country and the region. In addition to the fundamental terminological and problematic discussion, the article describes the experience of Poznań as an agglomeration significantly affecting the development of the region, formulating in the summary recommendations referring to the practice of regional policy.

Keywords: Agglomerations, big cities, Poznań, regional development, regional policy.

Wprowadzenie

W heterogenicznej przestrzeni ekonomicznej wielkie miasta stanowią bieguny rozwoju charakteryzujące się najczęściej najlepszymi warunkami do prowadzenia działalności gospodarczej oraz najwyższym poziomem i warunkami życia. Ich rola w procesach rozwoju społeczno-gospodarczego pozostaje przedmiotem niekończących się analiz, dyskusji, a często fundamentalnych sporów. Dotyczy to zarówno poszukiwania podstaw teoretycznych obserwowanych prawidłowości, jak również wyboru optymalnych, skutecznych i efektywnych modeli interwencji, która w peł-

ni wykorzysta ich potencjał nie tylko dla poprawy poziomu i warunków życia ich mieszkańców, ale także dla pozytywnego oddziaływania na bliższe i dalsze otoczenie, a tym samym rozwój regionu i kraju. 23 października 2017 r. na zaproszenie Prezydenta Miasta Krakowa Jacka Majchrowskiego odbyło się w Krakowie wyjazdowe posiedzenie plenarne Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk, którego celem była otwarta debata na temat roli miasta w rozwoju społeczno-gospodarczym Polski. W prezentowanym opracowaniu syntetycznie przedstawiono opinie autora, przedstawiając najważniejsze kwestie poruszone przez niego podczas panelu na temat znaczenia polskich metropolii w kształtowaniu potencjału rozwojowego kraju i regionu. Poza przedstawionymi na wstępie podstawowymi ustaleniami terminologicznymi opracowanie prezentuje przykładowe doświadczenia Poznania jako aglomeracji miejskiej istotnie wpływającej na rozwój regionu, a także w podsumowaniu wybrane rekomendacje odnoszące się do praktyki polityki regionalnej wzmacniającej rolę dużych miast w rozwoju regionów.

1. Kilka refleksji terminologicznych

Dyskusja o roli miast we współczesnym rozwoju społeczno-gospodarczym, zwłaszcza odnoszącym się do jego wymiaru regionalnego stanowi prawdziwe wyzwanie. Dotyczy ono nie tylko paradygmatów, koncepcji i teorii, ale również ustaleń definicyjnych. Dwa z nich wydają się szczególnie ważne i dotyczą: rozróżnienia pojęcia *aglomeracji* i *metropolii* oraz konkretyzacji pojęcia i znaczenia kapitału endogenicznego w rozwoju tego rodzaju jednostek osadniczych.

Pierwsza kwestia odnosi się do rozróżnienia pojęć: *metropolia* i *aglomeracja*, które używane są często wymiennie w dyskursie dotyczącym miast i ich roli w procesach rozwojowych, zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w przekazach o mniej naukowym charakterze. Nie wchodząc w szczegóły kontrowersji terminologicznych proponuję przyjąć za Czyż [2009] jednoznaczne rozróżnienie w przedmiotowym zakresie. *Agglomeracje miejskie* należy utożsamiać zgodnie z definicją Korcellego *et al.* [1992] jako zbiory jednostek osadniczych o dominującej funkcji pozarolniczej i silnych związkach funkcjonalnych i przestrzennych z obszarem węzłowym, których funkcjonowanie opiera się na wysokim stopniu integracji. Przemiany rozpoczęte transformacją ustrojową i gospodarczą w Polsce zapoczątkowaną na przełomie lat 80. i 90. spowodowały, że pojęcie i koncepcja aglomeracji miejskich zaczęła być wypierana w dyskursie koncentrującym się na przedstawieniu i zrozumieniu zmian dokonujących się w układzie osadniczym Polski. Aglomeracje bowiem stały się areną dynamicznych przemian. Doświadczały intensywnych procesów suburbanizacji i dezurbanizacji, skutkujących decentralizacją funkcji społeczno-gospodarczych w ich układach wewnętrznych. Prowadziło to do kształtowania się w ich układach wewnętrznych w coraz większym stopniu symetrycznych powiązań wynikających

z komplementarności funkcji w relacji: ośrodek aglomeracji – strefa podmiejska oraz wewnątrz samej strefy podmiejskiej. Transformacja, a także uruchomione w pełni w jej konsekwencji oddziaływania innych megatrendów: postmodernizacji, integracji oraz globalizacji doprowadziły do zwiększenia złożoności powiązań wewnętrznych i zewnętrznych aglomeracji miejskich [Churski *et al.* 2018]. W tej sytuacji w określaniu coraz bardziej złożonych funkcjonalnie układów osadniczych dużych miast znaczenia zaczęło nabierać pojęcie *obszaru metropolitalnego* [Czyż 2009]. Tymczasem musimy pamiętać, że metropolia i jej obszar metropolitalny nie jest synonimem aglomeracji. Wśród podstawowych różnic wskazać należy: (1) silniejsze w przypadku metropolii w stosunku do aglomeracji relacje wewnętrzne, które nie ograniczają się do bezpośredniego otoczenia miasta głównego, ale dotyczą całego obszaru metropolitalnego budując jego całościowy potencjał w relacjach z otoczeniem, (2) bardzo dobrze wykształcony podsystem dziennych powiązań mieszkaniowych, pracy, wypoczynku i współżycia zbiorowego, (3) domknięcie pewnych powiązań zewnętrznych miasta głównego w sieci osadniczej obszaru metropolitalnego oraz (4) dynamiczny rozwój wielofunkcyjnych relacji zewnętrznych, w tym o zasięgu ponadkrajowym [Czyż 2009]. Ta ostatnia cecha obecnie postrzegana jest jako podstawowa dla odróżniania aglomeracji od metropolii. Jak pisze Korcelli [2007: 90] *ośrodek metropolitalny, aby zasługiwać na to miano powinien pełnić istotne funkcje o zasięgu międzynarodowym, obok szerokiej gamy funkcji ogólnokrajowych, a także mieć wykształcone przestrzenne układy odpowiadające tzw. formie metropolitalnej. Te kryteria spełnia obecnie jedynie Warszawa*. Wydaje się, że teza ta mimo upływu ponad dekady jest nadal aktualna, a polskie aglomeracje bardziej dążą do miana metropolii niż nimi faktycznie już są, czego nie zmienia fakt wpisania pojęcia obszaru metropolitalnego w polskie dokumenty prawne i planistyczne¹. Należy zatem przyjąć, że w dyskusji o roli dużych miast w procesach rozwoju w Polsce mówimy bardziej o aglomeracjach i obszarach aglomeracyjnych niż o metropoliach i obszarach metropolitalnych.

Druga kwestia dotyczy konkretyzacji pojęcia *kapitału terytorialnego* i jego znaczenia w funkcjonowaniu aglomeracji miejskich. Kapitał terytorialny nierozdzielnie wiąże się z problemem terytorialności rozwoju. Terytorialność jest podstawową cechą rozwoju wynikającą z wpływu zróżnicowania przestrzeni na charakter, siłę oraz przebieg zmian społeczno-gospodarczych. Stanowi ona tradycyjne pole badawcze geografii ekonomicznej. Jego geneza wiąże się z bardzo dobrze zakorzenioną w geografii i mającą długą historię koncepcją regionu ekonomicznego i czynników kształtujących jego stan oraz przemiany [Hettner 1927; Hartshorne 1956, 1959; Whittlesey 1954]. Poszukiwanie w jej ramach podobieństw i specyfiki przestrzennej czynników uznać należy za pierwotne zwrócenie uwagi na heterogeniczność oraz terytorialną specyfikę procesów rozwojowych. Rozwój i przemiany teorii regionu ekonomicznego, w tym również obejmujące dorobek polskiej literatury przedmiotu

¹ Między innymi *Ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* [D.U. 2003 nr 80, poz. 717]; *Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju* [2017].

[Wróbel 1965; Dziewoński 1967; Chojnicki, Czyż 1992], skutkują szeroką dyskusją i bogatym zbiorem nowych koncepcji teoretycznych proponowanych zarówno na gruncie geografii, jak i ekonomii, prowadząc do łączenia ich pól badawczych [Krugman 1991a, 1991b, 1995]. Punktem zwrotnym dla uwzględniania terytorialności rozwoju w badaniach ekonomicznych procesów rozwojowych były przemiany społeczno-gospodarcze pierwszej połowy lat 70. XX w. wynikające z postępującej rewolucji technologicznej, rozwijających się procesów globalizacji oraz ówczesnego światowego kryzysu gospodarczego, powszechnie określanego kryzysem naftowym². Stanowiło to podstawę do podjęcia i rozwoju badań nad „terytorialną składową” rozwoju na gruncie ekonomii [Pietrzyk 1995; Jewtuchowicz, Pietrzyk 2003]. Za prekursora tych badań w literaturze przedmiotu uważa się Aydalota [1976]. Były ono następnie intensywnie poszerzane m.in. w ramach programu badawczego GREMI (European Reserach Group on Innovative Milieu), a także programów badawczych OECD. Istota terytorializacji rozwoju bazuje na postrzeganiu terytorium nie jako „przestrzeni – miejsca” tylko jako „przestrzeni – aktora” [Jewtuchowicz 2013]. Jest to tym samym przestrzeń, którą w sposób trwały zajmują, zagospodarowują i kontrolują mieszkańcy, nie ograniczająca się jedynie do jej cech fizycznych i związanych z nimi zasobów mogących stanowić czynniki rozwoju [Chojnicki 1989]. Wyjątkowość tak definiowanej przestrzeni stanowiącej podstawę pojęcia terytorium wyznaczają bowiem obok jej zasobów elementy relacyjne i funkcjonalne tworzące sieci powiązań interpersonalnych i międzyinstytucjonalnych, determinujące zakorzenienie rozwoju w danym miejscu. Jest to przestrzeń wykraczająca poza jej fizyczny charakter, jest przestrzenią stworzoną przez określone społeczeństwo, mającą swoją historię, kulturę, wiedzę, umiejętności oraz instytucje i sieci relacji [Pietrzyk 2004]. W ten sposób ... *terytorium staje się „produktem-wytworem” zlokalizowanych w jego granicach aktorów połączonych wspólnymi relacjami i celami działania...*, tworzącym środowisko dla dalszych procesów rozwojowych [Nowakowska 2013: 69-70]. Definiowane w powyższy sposób terytorium, nazwane przez Camagniego [2008] kapitałem terytorialnym można postrzegać jako metaczynniki rozwoju, który określa się mianem kapitału terytorialnego, poszerzającego katalog dotychczas identyfikowanych na gruncie analizy kształtowania warunków do endogenicznego wzrostu regionalnego kapitałów, takich jak: kapitał ludzki [Lucas 1988], kapitał społeczny [Putnam 1993], kapitał materialny i kapitał finansowy [Churski 2008], kapitał prywatny [Barro 1991], kapitał publiczny

² Należy pamiętać, że geneza zainteresowań teoretycznych i praktycznych problematyką rozwoju regionalnego jest starsza i sięga kryzysu przełomu lat 20. i 30. Ubiegłego wieku oraz propozycji Prezydenta Franklina Delano Roosevelta dotyczącej realizacji Polityki Nowego Ładu (New Deal) opartej na szeroko stosowanym interwencjonizmie państwowym. Następnie w latach 60. uruchomiono w USA największy w tym kraju program rozwoju regionalnego – program Appalaski. W tym samym czasie w Europie w Traktacie Rzymskim z 1957 r. zwrócono uwagę na zróżnicowania regionalne jako istotny element polityk EWG (instytucjonalizując i uruchamiając jednak działania z ponad dziesięcioletnim opóźnieniem), a we Włoszech w 1950 r. uruchomiono program Casa per il Mezzogiorno [więcej patrz m.in. Szlachta 1990; Churski 2009].

[De Hann, Romp 2007], czy też kapitał kulturowy i kapitał kreatywny [Stachowiak 2007; 2017]³. Ma on szczególne znaczenie w procesach rozwoju odbywających się w granicach i generowanych przez aglomeracje miejskie. Tworzy on bowiem w ich przypadku silne i trwałe źródło przewag konkurencyjnych. Opierają się one z jednej strony na wytworzonych i uwarunkowanych złożonością ich terytorialnych systemów społeczno-gospodarczych zasobach endogennych, a z drugiej strony są kształtowane w efekcie zewnętrznych oddziaływań zwrotnych zachodzących między aglomeracją a jej bliższym i dalszym otoczeniem.

Dokonane ustalenia terminologiczne prowadzą do wniosku, że rozpatrując wpływ dużego miasta na rozwój społeczno-gospodarczy w polskich warunkach, powinniśmy raczej używać pojęcia aglomeracji miejskiej niż metropolii i obszaru metropolitalnego. Podstawą analizy tego wpływu powinna być identyfikacja kapitału terytorialnego aglomeracji bazującego na traktowaniu przestrzeni nie jako miejsca, ale jako aktora procesów społeczno-gospodarczych. Kapitału terytorialnego, który przez wieloaspektowe i zwiększające swój zasięg przestrzenny relacje funkcjonalne, kształtuje nie tylko poziom i warunki życia mieszkańców aglomeracji, ale również oddziałuje na jej bliższe i dalsze otoczenie, a tym samym w dużym stopniu determinuje rozwój regionu.

2. Aglomeracja poznańska – krótkie portfolio

Agglomeracja poznańska należy do najsilniej zurbanizowanych oraz najszybciej rozwijających się obszarów Polski. Wraz z aglomeracjami: warszawską, krakowską, łódzką, i wrocławską oraz konurbacjami: górnośląską i trójmiejską stanowi jeden z biegunów policentrycznego węzłowo-pasmowego układu rozwoju kraju [*Koncepcja ...* 2011]. Jest to jeden z najważniejszych krajowych obszarów koncentracji działalności społeczno-gospodarczej, naukowej i kulturowej. Agglomeracja poznańska postrzegana jest jako centrum przyciągające zróżnicowane kapitały i wzmacniające swoje zasoby, co prowadzi do kształtowania jej konkurencyjnego kapitału terytorialnego. Jego oddziaływanie na region stanowi istotny podstawę określającą pozycję Wielkopolski w przestrzeni krajowej i międzynarodowej [*Krajowa Strategia...* 2010]. Aglomerację poznańską na tle kraju wyróżnia kilka ważnych cech pozytywnych [*Strategia Rozwoju...* 2011]: (1) Poznań to jedyne duże miasto w Polsce, które jest otoczone jednym, dużym powiatem ziemskim, tworzącym optymalne warunki do współpracy aglomeracyjnej, (2) Bardzo silna koncentracja potencjału gospodarczego regionu, w tym kreowanego przez bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ), dla którego rozpoznawalność aglomeracji wzmocniona jest aktywnością Międzynarodo-

³ Krytyczną analizę nadużywania w literaturze przedmiotu pojęcia *kapitał* zawiera praca Hodgsona [2014], a w odniesieniu do kapitału kulturowego i kapitału kreatywnego praca Stachowiaka [2017].

wych Targów Poznańskich, w dużym stopniu opartego na nowych działalnościach, o wysokim nasyceniu wiedzą, przy najlepszym w regionie wyposażeniu w instytucje otoczenia biznesu tworzących innowacyjne środowisko do prowadzenia działalności gospodarczej, (3) Bardzo dobrze rozwinięte funkcje akademickie, z najwyższym udziałem studentów w populacji dużego miasta w Polsce, (4) Innowacyjne i aplikowane do praktyki formy zarządzania transportem, usługami społecznymi oraz usługami komunalnymi, (5) Wysoki poziom życia, potwierdzony relatywnie wysokimi wartościami wskaźnika zamożności, wysokimi wartościami wskaźnika motoryzacji oraz pozytywnymi opiniami na temat poziomu i warunków życia mieszkańców. Do wyzwań rozwojowych aglomeracji poznańskiej zaliczyć można: (1) Silny proces suburbanizacji, która często przybiera formę żywiołowego *urban sprawl*, i skutkuje tendencją do równoważenia liczby mieszkańców miasta głównego i obszaru otaczającego z utrzymującym się na dużym poziomie udziałem *freeriderów*, czyli tych, którzy mieszkając na obszarze aglomeracji korzystają z usług na obszarze miasta głównego⁴, (2) Mobilność wewnętrzną podmiotów gospodarczych, co skutkuje ich dekoncentracją w stosunku do miasta głównego, z nie zawsze zapewnioną niezbędną infrastrukturą, (3) Wzrost ruchliwości mieszkańców i użytkowników aglomeracji, ze stale aktualnym niedorozwojem infrastruktury i wyzwaniach jej optymalnego wykorzystania, skutkującym problemami wielowymiarowej kongestii (4) Zmiany struktury zagospodarowania prowadzące do zasadniczych przekształceń środowiskowych wynikających z intensyfikacji działalności oraz mobilności, (5) Często trudne uwarunkowania polityczne współpracy aglomeracyjnej stanowiące wyzwanie dla optymalizacji instytucjonalizacji procesów rozwojowych⁵.

Dzisiejsza aglomeracja poznańska kształtuje się w sposób zinstytucjonalizowany w granicach stowarzyszenia międzygminnego Metropolia Poznań obejmującego 23 jednostki terytorialne (Buk, Czerwonak, Dopiewo, Kleszczewo, Komorniki, Kostrzyn, Kórnik, Luboń, Mosina, Murowana Goślina, Oborniki, Pobiedziska, Powiat Poznański, Poznań, Puszczykowo, Rokietnica, Skoki, Stęszew, Suchy Las, Swarzędz, Szamotuły, Śrem, Tarnowo Podgórne) położonych w układzie dwóch pierścieni otaczających miasto centralne. Obszar ten stanowi 11% powierzchni województwa wielkopolskiego i zamieszkuje go blisko milion mieszkańców, co stanowi ok. 30% ludności województwa. Aglomeracja poznańska koncentruje od 30 do 50% potencjału demograficznego, społecznego i gospodarczego Wielkopolski [Bul, Kaczmarek 2016]. Jej obszar to najsilniejszy region miejski województwa, tworzący drugi

⁴ Prognoza do 2035 r. zakłada, że Poznań może utracić od 70 do nawet 90 tys. mieszkańców. Jednak w tym samym czasie powiat poznański będzie notował przyrost liczby mieszkańców, który szacowany jest od 120 do 140 tys. mieszkańców. Efektem tych zmian będzie prawdopodobnie w 2035 r. zrównoważenie liczby mieszkańców Poznania i powiatu poznańskiego na poziomie 450-480 tys. w każdym z tych obszarów [Gołata 2015].

⁵ Więcej na temat Aglomeracji poznańskiej patrz: *Strategia Rozwoju Aglomeracji Poznańskiej. Metropolia Poznań 2020* [2011] oraz inne opracowania Centrum Badań Metropolitalnych UAM [<http://www.cbm.amu.edu.pl>].

co do wielkości produkt krajowy brutto na jednego mieszkańca w Polsce. Oferuje on największy w regionie i najbardziej zróżnicowany rynek pracy, charakteryzujący się największą dynamiką przedsiębiorczości, najwyższą koncentracją usług, w tym usług o najwyższej jakości, oraz największą koncentracją powiązań funkcjonalnych o zasięgu krajowym i międzynarodowym⁶. Jak stwierdzają obecne relacje Poznań – województwo wielkopolskie funkcjonują na zdecydowanie bardziej absorpcyjnym niż dyfuzyjnym modelu rozwoju, opartym na wyraźnej policentrycznej dominacji stolicy regionu w systemie społeczno-gospodarczym Wielkopolski.

3. Aglomeracja odpowiedzialna za rozwój regionu

Przedstawiona pozycja i udział aglomeracji poznańskiej w strukturze systemu społeczno-gospodarczego Wielkopolski uzasadnia postawienie pytania: Jaka jest odpowiedzialność aglomeracji za rozwój regionu? Z prawnego i formalnego punktu widzenia Poznań i jego aglomeracja nie mają żadnych zobowiązań wobec województwa, dla którego pełnią funkcję miasta głównego. Jednak czy duże miasto, mimo swoich oddziaływań może planować i realizować swój rozwój bazując jedynie na wewnętrznych uwarunkowaniach i ograniczając go do swoich granic? Czy jego funkcjonowanie może i powinno być rozpatrywane przez pryzmat oderwania od regionu, oderwania od jego miejsca w regionalnym systemie osadniczym, w modelu swoistej „katedry na pustyni” [Grabher 1994]? Wydaje się, że jest to zupełnie nieuzasadnione, podobnie jak wątpliwe są pomysły dotyczące opracowywania specjalnych strategii i programów dedykowanych tylko wielkim miastom, nieuchronnie przywracające sektorowe podejście do programowania działań interwencyjnych. Należy podkreślić, że w obecnie obowiązujących uwarunkowaniach prawnych i organizacyjnych obowiązujących w Polsce wyzwania związane z kształtowaniem oraz wykorzystaniem roli dużego miasta w rozwoju regionu nie mogą pozostawać jedynie w jego polu aktywności. Wymagają one systemowego wsparcia z poziomu samorządu regionalnego odpowiadającego za przygotowanie strategii rozwoju województwa i jej realizację.

Jeżeli chcemy dążyć do efektywnie programowanego i realizowanego procesu rozwoju regionalnego, to musi on odbywać się z uwzględnieniem swoistej kohabitacji dużego miasta i regionu. Duże miasto z jednej strony jest biegunem wzrostu, korystającym z efektów aglomeracji i w konsekwencji koncentrującym mieszkańców oraz działalność gospodarczą, co kształtuje specyfikę jego kapitału terytorialnego i prowadzi do jego wyraźnej dominacji społeczno-ekonomicznej w systemie regionalnym. Z drugiej strony duże miasto ma także swoje problemy i swoje wyzwania, związane przykładowo z kongestią, brakami infrastrukturalnymi, konsekwencjami gwałtownego i chaotycznego *urban sprawl*, erozją dzielnic centralnych, czy też co-

⁶ Więcej na temat roli aglomeracji poznańskiej w rozwoju regionu patrz m.in. Kaczmarek [2008]; Kaczmarek *et al.* [2011]; Bul, Kaczmarek [2016].

raz powszechnej zaznaczającą się w Polsce depopulacją. Wyzwaniem dużego miasta jest też budowanie odporności na zjawiska kryzysowe i zdolności adaptacji do dynamicznie zachodzących zmian [Drobniak 2014]. Jest to szczególnie ważne, gdy uświadomimy sobie wysoki poziom zależności, jaki występuje między kondycją ekonomiczną dużego miasta a sytuacją ekonomiczną regionu. Powiązania funkcjonalne dużego miasta z regionem podkreślają ekonomiczną odpowiedzialność i jego współzależność w relacjach z bliższym i dalszym otoczeniem. Miasto jednak, podobnie jak przedsiębiorstwo, powinno pamiętać też o swojej społecznej odpowiedzialności i z nią również wiązać konieczność takiego programowania i realizacji polityki regionalnej, która będzie uwzględniała wspólnotę interesów ekonomicznych i społecznych oraz wspólnotę wyzwań niezbędnych do pokonania lub ograniczenia. Prowadzi to do wniosku, że rozwój dużego miasta, zwłaszcza gdy pełni ono funkcje stolicy województwa, w dużym stopniu wpływa na sytuację społeczno-gospodarczą regionu, a jej stan determinuje kierunek i tempo rozwoju miasta głównego. Mając na względzie powyższe założenia, intraregionalna polityka rozwoju w strukturze osi priorytetowych powinna uwzględniać działania dedykowane ograniczaniu barier rozwojowych występujących w granicach dużego miasta, jak również wzmacniające jego relacje, w tym pozytywne oddziaływanie na obszar całego regionu. W tym drugim zakresie niezbędne staje się tworzenie warunków w regionie do dyfuzji efektów rozwojowych przez wzmacnianie zakresu merytorycznego i zasięgu przestrzennego relacji funkcjonalnych. Wzmacnianie dyfuzji rozwoju wymaga przemyślanej operacjonalizacji działań adaptujących do współczesnych uwarunkowań założenia dwóch tradycyjnych teorii: biegunów wzrostu oraz rdzeni i peryferii. Pierwszą jest, wywodząca się ze szkoły francuskiej, koncepcja biegunów wzrostu, zaproponowana w 1949 r. przez Perroux [1955], którą następnie modyfikowano odchodząc od ujęcia sektorowego w kierunku ujęcia przestrzennego, w koncepcji regionu spolaryzowanego J. R. Boudeville'a oraz teorii wzrostu spolaryzowanego J. Paelincka, i którą w literaturze przedmiotu uważa się za fundament wszystkich współczesnych teorii polaryzacji⁷ [Grzeszczak 1978, 1999, 2007]. Drugą jest, mającą rodowód amerykański, koncepcja rdzeni i peryferii zaproponowana przez Friedmanna, którą powszechnie uważa się za najbardziej dojrzałą próbę stworzenia teorii rozwoju spolaryzowanego, w znaczeniu teorii rozwoju regionalnego⁸ [Friedmann, Alonso 1964; Friedmann 1967; 1974]. Wskazują one na potrzebę prowadzenie polityki regionalnej zgodnie z polaryzacyjno-dyfuzyjnym paradygmatem, który rozwinął się na fali krytyki niesatysfakcjonującej efektywności paradygmatu wyrównawczego oraz pogłębiających się roz-

⁷ Obok Perrouxa za głównych twórców teorii biegunów wzrostu uważa się Myrdala autora teorii „skumulowanych przyczyn” i koncepcji polaryzacji regionalnej [Myrdal 1957] i Hirschmana autora koncepcji polaryzacji sektorowo-regionalnej [Hirschmann 1958], których ustalenia są cenne zwłaszcza dla określania prawidłowości związanych z wpływem biegunów wzrostu na ich otoczenie, co jest istotą rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych [Grzeszczak 2007].

⁸ Obok Friedmanna ważne ustalenia w tym zakresie poczynił również Lasuen, który zaproponował szeroką, sektorowo- przestrzenną, interpretację procesów polaryzacji rozwoju [Lasuen 1969].

bieżności w zakresie uzgodnień budżetowych państw członkowskich UE sięgających perspektywy 2007-2013 oraz okresu po kryzysie ekonomicznym 2008 r. [Churski 2014]. Dyfuzji rozwoju sprzyja również wzmocnienie miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF), które nie powinno ograniczać się jedynie do miasta głównego, ale uwzględniać również ośrodki subregionalne, a nawet lokalne. W ten sposób, rozważając również dekoncentrację kompetencji na niższe poziomy hierarchii regionalnego układu osadniczego, można szybciej, skuteczniej i efektywniej doprowadzić do sytuacji pokrycia większej części obszaru regionu pozytywnymi oddziaływaniami rozwojowymi. Nie musi to wcale osłabiać dużego miasta, a wręcz przeciwnie może prowadzić do wzmocnienia sprawności jego funkcjonowania. Ukierunkowując interwencję polityki regionalnej na wzmocnienie MOF powinniśmy identyfikować ich zasięgi z założeniem nieograniczania się *de facto* do utrwalania stanu, i to najczęściej sprzed dwóch lat, bo bazujemy na wskaźnikach, które są podstawą delimitacji tych obszarów, a bardziej z uwzględnieniem podejścia progresywnego, zakładającego stan oczekiwany. Stan oczekiwany, zarówno co do charakteru, jak i zakresu przestrzennego relacji funkcjonalnych. Należy pamiętać, że omawiane prawidłowości w obecnych uwarunkowaniach rozwojowych nie są jednokierunkowe, a ożywienie gospodarcze przestało być jedynie domeną obszarów centralnych i dobrze rozwiniętych. Tak jak rozwój może dotyczyć obszarów słabszych i peryferyjnych, tak obszary rdzeniowe w wielu przypadkach mogą doświadczać recesji i kryzysu. Podkreśla to współzależność zachodzących relacji i konieczność kompleksowego ich rozpoznawania i wykorzystywania w programowaniu skutecznych działań interwencyjnych.

Dotychczasowa polityka regionalna województwa wielkopolskiego nie posiada ukierunkowanych priorytetów dedykowanych Poznaniowi. Nie oznacza to jednak bierności samorządu regionalnego w zakresie omawianego problemu. Poza wykorzystaniem powszechnych instrumentów koncentracji terytorialnej interwencji w formie zintegrowanych inwestycji terytorialnych [*Strategia zintegrowanych...* 2017] bardzo dobrym przykładem działań i współpracy władz lokalnych i władz regionalnych jest projekt dotyczący realizacji kolei metropolitalnej wraz z jej zapleczem infrastrukturalnym nieograniczający się, co ważne, do dzisiejszego obszaru aglomeracji [*Master Plan* 2018]. Realizacja tych projektów z pewnością wzmocni relacje funkcjonalne i na pewno zwiększa zasięg oddziaływania Poznania na jego bliższe i dalsze otoczenie. Kluczową rolę w ich przygotowaniu i implementacji odgrywa Stowarzyszenie Metropolia Poznań, którego działania wspiera aktywność Centrum Badań Metropolitalnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (CBM UAM). Warto upowszechniać te praktyki konkretnych działań oraz współpracy aglomeracyjnej i objąć nimi również miasta subregionalne, które powinny odgrywać istotną rolę i swoim oddziaływaniem uzupełniać dyfuzję procesów rozwojowych w przestrzeni regionu. W tym miejscu należy podkreślić, że Poznań, jak każde duże miasto nie jest w stanie i nie powinno dążyć, w imię zachowania efektywności, do objęcia swoim wpływem obszaru całego województwa. Podział kompetencji i współpraca z ośrodkami subregio-

nanymi oraz lokalnymi z jednoczesnym kształtowaniem zasięgu ich oddziaływań wewnątrzregionalnych stanowią właściwy kierunek myślenia dążącego do optymalizacji funkcjonowania regionalnego systemu osadniczego.

Sam Poznań pozostaje przede wszystkim miastem otwartym, co ma swoje odzwierciedlenie zarówno w opiniach mieszkańców jako miasta atrakcyjnego do życia⁹, ale też w opiniach i decyzjach inwestorów, w konsekwencji zaliczających Poznań do miast o najwyższym wskaźniku przyrostu nowych przedsiębiorstw w Polsce, a także charakteryzujących się najwyższą atrakcyjnością inwestycyjną¹⁰. Ta atrakcyjność inwestycyjna Poznania przekłada się na duży udział miasta w handlu zagranicznym (3% w skali kraju), co plasuje je na trzeciej pozycji po Warszawie i Górnym Śląsku. Poznań cały czas utrzymuje ponadprzeciętną pozycję jako ośrodek targowy. Posiada 55% udział w rynku targów krajowych i międzynarodowych i odgrywa rolę największego ośrodka targowego w Europie Środkowo-Wschodniej. Przyniesione fakty budują potencjał rozwojowy Poznania, wzmacniają jego kapitał terytorialny oraz tworzą jego pozycję w powiązaniach międzynarodowych, których rozwój pozwoli z czasem, jak można założyć, określać to miasto i aglomerację mianem metropolii, na co zwrócono uwagę na wstępie prezentowanego tekstu. Poznań nie jest oczywiście wolny od wyzwań. Jak już podkreślono Poznań to miasto akademickie. Tutaj jest zlokalizowana trzecia pod względem wielkości uczelnia w Polsce, jaką jest Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Łączna liczba studentów wszystkich 25 poznańskich uczelni pozwala stwierdzić, że co 15. student w Polsce kształci się w Poznaniu. Niestety w strukturze tej populacji relatywnie zbyt mało jest studentów zagranicznych. Zbyt niski jest też poziom internacjonalizacji badań naukowych i stopień ich implementacji do zastosowań praktycznych. Przyczyny tego stanu wynikają przede wszystkim ze zbyt dużego rozdrobnienia szkół wyższych, co nie jest wyróżnikiem Poznania, ale niestety cechą charakterystyczną sektora szkolnictwa wyższego w Polsce. Są one również konsekwencją utrzymującego się w kraju niesatysfakcjonującego poziomu powiązania działalności B&R z potrzebami gospodarki i społeczeństwa. Co należy podkreślić, prawidłowości te nie mają charakteru specyfik regionalnych i są problemem ogólnopolskim. Innym wyzwaniem Poznania pozostaje możliwość rozwoju połączeń lotniczych aglomeracji, które *de facto* stają się warunkiem podstawowym do spełnienia kryterium statusu metropolii, a zwłaszcza metropolii odpowiedzialnej za rozwój regionu, w tym jego internacjonalizację. Ławica ma 5% udział w ruchu lotniczym i przegrywa rywalizację z większością portów regionalnych w Polsce. Po części jest to efekt położenia geograficznego i fizycznej oraz czasowej bliskości do Niemiec, na terytorium których, w pobliżu granicy z Polską, od 2019 r. rozpocznie działalność bardzo konkurencyjny duży kontynentalny Hub lotniczy w postaci portu lotniczego Berlin – Brandenburg. Wydaje się jednak, że nie jest to jedyna przyczy-

⁹ Według rankingu 2017 „Gazety Prawnej” – [<http://www.gazetaprawna.pl/>] i 2017 Fundacji Schumana – [<http://schuman.pl/>].

¹⁰ Według rankingu 2017 Forbes i 2017 Financial Times.

na. Innych należy szukać w uwarunkowaniach instytucjonalnych. Niewystarczający wydaje się również stan sektora kreatywnego, podstawowego dla współczesnych procesów rozwojowych, w tym usług kultury, zwłaszcza kultury masowej. Poznań przegrywa też konkurencję, a wraz z aglomeracją dotyczy to całej Wielkopolski, w zakresie rozwoju ruchu turystycznego. Mimo wielu atutów kapitału terytorialnego miasta i aglomeracji oraz regionu obszar ten nadal pozostaje mało rozpoznawalny, nie tylko na świecie, ale również w Europie.

Wzmocnienie roli i związanej z nią odpowiedzialności dużego miasta w rozwoju regionu, w tym Poznania, wymaga systemowych działań opartych na współpracy władz miasta z władzami regionalnymi oraz samorządem lokalnym. Powinny one zmierzać do urzeczywistnienia idei *multi-level governance* w praktyce funkcjonowania mieszkańców, podmiotów gospodarczych oraz administracji publicznej wszystkich rodzajów i szczebli w Wielkopolsce.

4. Zamiast podsumowania – wykorzystane możliwości i utracone szanse

Rola dużych miast w rozwoju regionu powinna zmierzać do zwiększania zakresu i zasięgu ich oddziaływania dyfuzyjnego. Model rozwoju regionu powinien w większym stopniu opierać się na paradygmacie dyfuzyjnym, z wykorzystaniem w tym zakresie wskazanych w tym opracowaniu podstaw teoretycznych oraz dobrych praktyk. Ważnym instrumentem, który może pomóc w tym zakresie jest dedykowane terytorialnie wsparcie polityki miejskiej w regionie. Zakładając heterogeniczność przestrzeni i przyjmując, że miasta stanowią bieguny rozwoju w regionie, powinna ona koncentrować swoją uwagę na wzmacnianiu ich kapitału terytorialnego, ale także kształtowaniu procesów dyfuzji ich oddziaływania z uwzględnieniem możliwości absorpcyjnych obszarów otaczających. Bardzo dobrą praktyką w tym zakresie są doświadczenia samorządu regionalnego województwa lubelskiego [*Regionalna Polityka* 2017], które warto upowszechnić w innych województwach.

Aglomeracja poznańska z pewnością należy do zaangażowanych na rzecz wykorzystania możliwości stwarzanych przez samorząd regionalny, będąc jednocześnie kreatorem przedsięwzięć na rzecz wzmacniania swojego rozwoju i swojej roli w rozwoju regionu. W tym procesie można wskazać na przykładowe wykorzystane możliwości i utracone szanse. W pierwszej grupie do wykorzystanych możliwości zaliczyć można efekty funkcjonowania Stowarzyszenia Metropolia Poznań oraz CBM UAM. Dobrą egzemplifikacją tych efektów jest przygotowanie i wdrażanie *Strategii Rozwoju Aglomeracji Poznańskiej* [2011], *Koncepcji Kierunków Rozwoju Przestrzennego Metropolii Poznań* [2016]¹¹, czy też prace nad wspomnianym *Master Planem dla*

¹¹ Opracowanie pod red. T. Kaczmarka i Ł. Mikuły wyróżnione Nagrodą Prezesa Rady Ministrów w 2017 r. za osiągnięcie naukowo-techniczne.

Poznańskiej Kolei Metropolitalnej [2018]. Wśród utraconych szans wyróżnić trzeba konsekwencje opóźnionych w stosunku do potrzeb działań zmierzających do rewitalizacji obszarów centrum Poznania, skutkujące znacznym, w tym chaotycznym, odpływem ludności z Poznania na tereny strefy podmiejskiej. Co ważne, nie jest pewne czy podjęte obecnie przez władze miasta działania zmierzające do przywrócenia funkcji mieszkaniowej i handlowej w ścisłym centrum miasta odwrócą te tendencje i rozpoczną okres reurbanizacji wzmacniającej potencjał miasta głównego aglomeracji [Nowy Święty Marcin 2018]. Za inną utraconą szansę uznać można pojawiające się zaburzenia we współpracy Stowarzyszenia Metropolii Poznań. Dominująca pozycja Poznania w tym Stowarzyszeniu, z nie zawsze konstruktywną i koncyliacyjną postawą wszystkich członków prowadzi do konfliktów negatywnie wpływających na efektywność działania tego jakże potrzebnego z punktu widzenia wzmacniania aglomeracji i jej wpływu na rozwój regionu [Bojarski 2017].

Wskazane prawidłowości potwierdzają, że tak jak rozwój Wielkopolski zależy od rozwoju aglomeracji poznańskiej, tak dla rozwoju aglomeracji nie bez znaczenia jest rozwój regionu. Wzmacnianie warunków do dyfuzji procesów rozwojowych powinno być celem przyszłej polityki regionalnej w perspektywie 2020+, w której rola dużych miast będzie niezmiennie bardzo istotna, na co starano się zwrócić uwagę i potwierdzić w tym opracowaniu.

Literatura

- Aydalot P., 1976, *Dynamique Spatiale et développement inégal*. Economica, Paris.
- Barro R. J., 1991, *Economic Growth in a Cross-section of Countries*. Quarterly Journal of Economics, 106, 2: 407-443.
- Bojarski P., 2017, *Kryzys w stowarzyszeniu Metropolia Poznań. Dyrektor Maciej Musiał rezygnuje z pracy*. [Wyborcza.pl, <http://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,21681844,kryzys-w-stowarzyszeniu-metropolia-poznan-dyrektor-musial-protestuje.html>, pobrano 18 maja 2018 r].
- Bul R., Kaczmarek T., 2016, *Rola Poznania jako ośrodka metropolitalnego i jego powiązania w województwie wielkopolskim*. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, 36, Poznań: 73-89.
- Camagni R., 2008, *Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital*, [w:] *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies*, R. Capello, R. Camagni B. Chizzolini, U. Fratesi (red.). Springer Verlag, Berlin: 33-48.
- Chojnicki Z., 1989, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. Przegląd Geograficzny, IGiPZ PAN, 60, 3: 491-510.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1992, *Region – Regionalizacja – Regionalizm*. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, LIV, 2, Poznań.
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*. Seria Geografia, nr 79, UAM w Poznaniu, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Churski P. (red.), 2009, *Spójność i konkurencyjność regionu wielkopolskiego. Wyniki projektu badawczego zrealizowanego w ramach konkursu dotacji Ministerstwa Rozwoju Regio-*

- nalnego w zakresie wdrażania funduszy strukturalnych na poziomie Narodowej Strategii Spójności. Umowa: DKS/DEF-VIII/POPT/04/275/09. Wersja CD. Poznań.
- Churski P., 2014, *Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach polityki spójności – konsekwencje dla ukierunkowania polityki rozwoju*, [w:] *Rozwój społeczno-gospodarczy a kształtowanie się obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej*, P. Churski (red.). Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań:13-27.
- Churski P., Perdał R., Konecka-Szydłowska B., Herodowicz T., 2018, *Redefinicja czynników rozwoju regionalnego w świetle megatrendów społeczno-gospodarczych*. Studia Regionalne i Lokalne, EUROREG Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych, UW, 4, Warszawa (w druku).
- Czyż T., 2009, *Koncepcja aglomeracji miejskiej i obszaru metropolitalnego w Polsce*. Przegląd Geograficzny, IGiPZ PAN, 81, 4, Warszawa: 445-459.
- De Haan J., Romp W., 2007, *Public Capital and Economic Growth: A Critical Survey*. Perspektiven der Wirtschaftspolitik, 8, 1: 6-52.
- Drobnik A., (red.), 2014, *Urban Resilience Concept and Post-industrial Cities in Europe*. University of Economics in Katowice, Helion.
- Dziewoński K., 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*. Przegląd Geograficzny, IGiPZ PAN, 39,1, Warszawa.
- Friedmann J., 1967, *A General Theory of Polarized Development*. Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, Ford Foundation, Santiago, Op. 81.
- Freidmann J., 1974, *Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego*, [w:] *Przestrzeń krajów trzeciego świata – problemy metodologiczne*, M. Rościszewski (red.). Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Friedmann J., Alonso W., 1964, *Introduction*, [w:] *Regional Development and Planning. A Reader*, J. Friedmann, W. Alonso (red.) Cambridge, Mass: MIT Press: 1-13.
- Gołata E., 2015, *Demograficzne uwarunkowania rozwoju miasta Poznania*. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Wydział Prawa i Administracji UAM w Poznaniu, LXXVII, 1, Poznań: 57-77.
- Grabher G., 1994, *The Disembedded Regional Economy: The Transformation of East German Industrial Complexes into Western Enclaves*, [w:] *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe*, A. Amin N. Thrift (red.). Oxford University Press, Oxford.
- Grzeszczak J., 1978, *Teoria biegunów wzrostu*. Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Grzeszczak J., 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*. Prace Geograficzne, nr 173. IGiPZ PAN, Continuo, Wrocław.
- Grzeszczak J., 2007, *Teoria biegunów wzrostu w warunkach polskich: przeszłość i teraźniejszość*, [w:] *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*, J. Lach, M. Borowice, T. Rachwał (red.). Instytut Geografii Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków: 120-129.
- Hartshorne R., 1956, *The Nature of Geography*. Wyd. 5. Association of American Geographers, Lancaster.
- Hartshorne R., 1959, *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago.
- Hettner A. 1927. *Die Geographie – ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau.
- Hirschman A. O., 1958, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven.
- Hodgson G. M., 2014, *What Is Capital? Economists and Sociologists Have Changed Its Meaning: Should It Be Changed Back?* Cambridge Journal of Economics, 38: 1063-1086.
- Jewtuchowicz A., Pietrzyk I., 2003, *Rozwój terytorialny. Teoria a polska rzeczywistość. (Przykład regionu łódzkiego)*. Biuletyn KPZK PAN, z. 208, Warszawa: 9-29.
- Jewtuchowicz A., 2013, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Wyd. 2, Wyd. UŁ, Łódź.

- Jewtuchowicz A., 2016, *Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego*. Studia Prawno-Ekonomiczne, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, XCVIII, Łódź: 221-235.
- Kaczmarek T., 2008, *Aglomeracja poznańska jako przedmiot badania i działania*, [w:] *Powiat poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.). Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek T., Kaczmarek U., Bul R., 2011, *Analiza relacji funkcjonalnych aglomeracji poznańskiej z otoczeniem regionalnym w kontekście dyfuzyjno-absorpcyjnego modelu rozwoju*. Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Poznań (maszyn.).
- Koncepcja Kierunków Rozwoju Przestrzennego Metropolii Poznań*, Centrum Badań Metropolitalnych, UAM, 2016, Poznań.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*. MRR, 25 stycznia 2011 r., Warszawa.
- Korcelli P., 2007, *Podstawowe węzły układu osadniczego Polski na tle europejskiego systemu osadniczego (aglomeracje – metropolie)*. Biuletyn KPZK PAN, z. 233, Warszawa: 87-113.
- Korcelli P., Gawryszewski A., Potrykowska A., 1992, *Przestrzenna struktura ludności Polski. Tendencje i perspektywy*. Studia KPZK PAN, t. XLVIII, Warszawa.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie*. MRR, 13 lipca, 2010 r., Warszawa.
- Krugman P., 1991a, *Increasing Returns and Economic Geography*. Journal of Political Economy, 99, 3: 483-499.
- Krugman P., 1991b, *Geography and Trade*. The MIT Press, Cambridge.
- Krugman P., 1995, *Development Geography, and Economic Theory*. Ohlin Lectures, MIT Press, Cambridge-London.
- Lasuen J. R., 1969, *On Growth Poles*. Urban Studies, 6, 2: 137-161.
- Lucas R. E., 1988, *On the Mechanics of Economic Development*. Journal of Monetary Economics, t. 22, 1: 3-42.
- Master Plan dla Poznańskiej Kolei Metropolitalnej*, [http://www.kolej.metropolia.poznan.pl/strona_glowna, pobrano 18 maja 2018 r.].
- Myrdal G., 1957, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Hutchinson, London.
- Nowy Święty Marcin*. Biuro Koordynacji Projektów i Rewitalizacji Miasta. Urząd Miasta Poznania, [<http://www.projektcentrum.pl/>, pobrano 18 maja 2018 r.].
- Nowakowska A., 2013, *Terytorium – źródło procesów innowacji*, [w:] *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka*, A. Nowakowska (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Perroux F., 1955, *Note sur la nation de „pole de croissance”*. Economie Appliquee, 8, 1-2: 307-320.
- Pietrzyk I., 1995, *Paradygmat rozwoju terytorialnego*, [w:] *Gospodarka przestrzenna i regionalna w trakcie przemian*, W. Kosiedowski (red.). Wyd. UMK, Toruń.
- Pietrzyk I., 2004, *Globalizacja, integracja europejska a rozwój regionalny*, [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionalny*, A. Jewtuchowicz (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Putnam R. D., 1993, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, New York.
- Regionalna Polityka Miejska Województwa Lubelskiego*. Departament Polityki Regionalnej, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, 3 października 2017 r., Lublin.
- Stachowiak K., 2007, *Instytucjonalne uwarunkowania bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Polsce*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Stachowiak K., 2017, *Gospodarka kreatywna i mechanizm jej funkcjonowania. Perspektywa geograficzno-ekonomiczna*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Strategia Rozwoju Aglomeracji Poznańskiej*. Metropolia Poznań 2020, Centrum Badań Metropolitalnych, maj 2011, Poznań.
- Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 14 lutego 2017, Warszawa.

- Strategia zintegrowanych inwestycji terytorialnych w miejskim obszarze funkcjonalnym*, Poznań. Metropolia Poznań, Grudzień 2017, Poznań.
- Szlachta J., 1990. *Gospodarka regionalna w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*. Restrukturyzacja gospodarki regionalnej i lokalnej. 2. Instytut Planowania. AE w Poznaniu, Poznań.
- Ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, D.U. 2003 nr 80, poz. 717.
- Whittlesey D., 1954, *The Regional Concept and the Regional Method*. American Geography, Inventory and Prospect, Syracuse: 36-37.
- Wróbel A., 1965, *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 48, Warszawa.